

A. GERGELY ANDRÁS

1.

A rögtönözhető válasz komplex, de alapszinten kényszerűség kimondani: nemigen van fogalom, amelyet az elmúlt 20–25 évben ne ért volna permanens és olykor teljes értékű változás, jelentésmódosulás. Az *etnicitás* kérdése, mely a nyolcvanas évek közepéig szinte a szótárban sem szerepelt a hazai szakirodalomban, sokirányú és totális átalakuláson esett át, a pusztá megnevezésre és „identitás-elfedésre” alkalmazástól a parttalan felhasználásig és a szimplifikálásig bezárólag. A kisebbségek jelentéskörébe vonásával részint leplez, részint „leleplez”, olykor elfed tartalmakat, pótol és helyettesít leírásokat, máskor képlékeny homályba burkol akaródzásokat és félelmeket is. A *kisebbség* kérdésköre még ennél is ingoványosabb talajból szökken szárba, ma meg már nemhogy óriásfa lett belőle, de valósággal jelentés-dzsungel is. Ennél már csak a *nacionalizmus* fogalma élt át durvább tartalomváltozást, indítva a szocialista nemzetfogalommal szembeszegülő polgári identitástól, folytatva a gyarmat- és uralompolitikák megannyi változatával, a történelmi „csökevény” jelentéssel, a nemzetközi kapcsolatok identitás-háttérével, vagy éppen a poszt-szocialista nemzetépítés indokolt jogosságát elismerő policy-val.

A rendszerváltozási folyamat és a szisztéma-függő struktúra-alkotási szándékok csak kisebb részben fogantak a hazai identitáskeresésben, többségük a határon túli népcsoportok aggályos fogyatkozásával összekapcsolt félszemből generálódott. A fogalmi konstrukciók egyfelől a sok esetben legitimitást kínáló *történelmi előképekre* települtek rá (Trianon-jelenség, „nemzethalál”, „vissza Erdélyt!”, 15 millió magyar fölötti atyáskodás, konzervatív nemzettudat és politikai retorika, rekonstrukciós és rekonverzív pártpolitikák stb.), másrészt a korszakos aggodalmakra hangolt elbeszélések konstruálták is az *új állameszme* szerkezetét (elszakadt nemzetrészek védelme, szórványdiskurzus, kisebbségi identitás-konstrukciók, mentalitástörténeti építmények a rendszerváltó államok lokális milióiban stb.). A *narratív nemzetépítési* játszmák többmenetessé váltak, időbeliségük meghatározó hullámzásokkal testesült meg, a hangsúly egyre kevésbé a „megoldáskeresésen”, egyre inkább a megengedett/megtúrt/elszenvedett átbeszéléseken volt immár (az utóbbi években még a korábbiánál is intenzívebben vagy újraéledő állapotban).

Kiemelésre méltónak látom a politikai szótárakban szereplő kisebbségfogalmak árnyalódását: Bindorffer Györgyi (Csepeli ihlette) *kettős*

identitás fogalma, majd a *többes* (többrétegű) *identitás* fogalmi képződménye csupán a kezdet volt. A lokális identitás mellé bejött a térségi, kistérségi, *regionális identitás* fogalma (a magam konstruálta „identitásrégió” már ennek továbbfejlesztett-bonyolított változata). Így ezek a fogalmi rétegek lassan minden jelmezt és álcot magukra vettek, ma már egész kellék-táruk a megértést is szinte nehezíti; a „*mutatkozások*” körébe lassan átlo-pakodott a *határnarratívák* fogalma, a „kis és nagy történelem”, a narratív historikus belátások felől jövő „*átbeszélés*” pedig olyan konstruktummá vált, melynek jelentéstere az interperszonális érintkezéstől a *kollektív emlékezetig* és a dekonstrukcióra épülő rekonstrukcióig bővült. Elanyaglanodott viszont az államszintű kezelésmód révén aktualitás-közegbe emelt *kisebbségpolitika*, amely az aggodalom és a revánsvétel árnyalatait mutatta egykor. Lassan, épp napjainkban kezd bekúszni a két évtizeddel ezelőtti „szomszédságpolitika” osztrák vagy kistérségi eszme körébe a *lokális szomszédság* mint relacionális fogalom, mely kezdi fölváltani az *etnopolitikák* és *külpolitikák* sommás kategóriáit. A korábbi makro- vagy mezopolitikai kategóriaként kezelt (esetleg definíció nélkül hagyott) *val-lási identitás*, *mentális térszerkezet*, *interkulturalitás*, *multikulturalizmus* nap-jainkban sokkal árnyaltabb fogalmi kategóriákként fungálnak, mint a korábbi etnicitás- vagy identitásfogalmak, de olykor épp a helyükre települnek. A mai értelemben vett *nemzetállamiság* ugyanakkor (magával az államfogalommal együtt) beszűkülni, idejét múlni látszik a *kultúraku-tatás* aspektusából.

2.

A kilencvenes évektől elkezdett identitás- és etnicitás-kutatásokban egyfelől az államiság mint keret kezdett egyre hátrébb szorulni (bár ebben az Antall-korszak nemzeti hőhulláma először tetőfokára hágott), a saját kutatási szempontjaim azonban szélesebb, illetve mélységében tagoltabb politikai aspektust kaptak (bővebben lásd a politikai antropoló-gia megannyi irányzatát, köztük is az etnicitás-diskurzus tematikai univerzumát). Az etnikus identitás nagyobb földrajzi térben kiterjedő árnya-latainak empirikus kutatása helyett a lokalitásokban rejlő *többes identitá-sok*, *identitás-áthatások*, *interkulturális minták*, *szociokulturális stratégiák* kaptak számomra hangsúlyt. Ennek oka nemcsak ama triviális tapasztalat volt, hogy a szociológiai (és szociálpszichológiai, humángeográfiai, csoport-közi kommunikációs, népcsoportközi stb.) leírások 1. vagy a történeti dimenziókkal fogyatékosak, 2. vagy a könnyebb kezelhetőség kedvéért

számszerűsítik a megérteni is alig esélyes tünetényeket, 3. vagy a klaszterképzés során mintegy lemetélik a kapcsolódásokat, kölcsönhatásokat, kapcsolati dimenziókat, értékrendek és érdekszférák határátjárási tartományait, s ezzel olykor értéküktől, tartalmuktól, jelentésüktől fosztják meg magukat a tényleges interkulturális szférákat; 4. vagy pedig jól elfogott ideológiai vagy tudománymetriai részérdek kedvéért könnyedén eltekintenek a nevesíthetetlen jelenségektől. Holott, az esetek többségében nemcsak ezek teszik a valódi társadalmi működés, létmód, értékter valódi kiterjedéseit, hanem egyenesen ezek adnak funkciót, struktúrát, nevet, múltat és jövőt is a társas jelenségeknek. Ami ehhez még társult számomra, azt a Clifford Geertz nyomán elfogadottá vált önreflexív kultúrkritikai attitűdben nevezhetném meg, mely illő kétellyel veszi tudomásul a dolgok és jelenségek megismerhetőségét, leírhatóságát. E „kritikai kultúrszkepticizmus” azonban, ha megnehezíti is, nem teszi leírhatatlanná a tapasztalati világot, csak *relativizálja* egy képlékeny mértékben, amennyiben erejét veszi a markáns „tudományos” kijelentéseknek. E változás, a *fennkölt távolságtartás és elmélyült beilleszkedés együttes élménye* volt talán a legerőteljesebb változás, amelyet korábbi munkáimhoz, kutatásaimhoz, „tudásaimhoz” egészségesen csak úgy tudtam kapcsolni, ha mindazt, amit már tudni véltem, ismételten áteresztettem ezen a „szűrőn”, a megértés határainak belátásával, a változtatás készségének felfüggesztésével, vagyis a „*tudások*” és *interpretációk viszonyának újragondolásával* gondoltam tovább a kérdéseket. E téren nem voltam magam, megannyi előd, pályatárs, az antropológiai kutatókban jártasabb előfutár volt segítségemre, s maradt megerősítő hatással. Ez ugyan nem tisztán az etnicitás vagy az identitás (s még kevésbé a regionalizálás) tematikájához kapcsolódik közvetlenül, de azokra okvetlen kihat, mai megítélésem szerint kiteljesítve mindezen felfogásmódokat...

3.

A kérdésben rejlő feltételezés kételkedő válaszra készítet. Volt-e és erősödött-e, vagy alig volt, de nagyobb hangsúlyt kapott, s ettől érdekérvényesítési formává, alkalmazható keretté vált csupán? Akkor és azóta, nem előbb s nem később...? Etnicitás és identitás is képtelenség vagy értelmetlenség önmagában, viszonyfogalmak, melyek akkor kapnak kiteljesedést, ha más egyéb vagy maga az ésszerű „érzület” lehatárolást, elnyomást szenved el. Nemzetivé lenni a proletár módon nemzetközi közben vagy után... – olyan felszabaduló energia és élmény lehet, mint

levegőhöz jutni a víz alól kibukkanva. De ez nem jelent szükségképpen érvényességet, és a túlélés szempontjából is csak a következő pillanatilzgalmas. Az ezekre települt államideológia (szocialista, nemzeti, haladáselvű, jóléti-fogyasztási stb.) csupán felhajtóerőt lel az azonosságok /és különbségek/ meghatározásában, mindezzel együttesen is csak saját legitimitását és elvitathatatlanságát biztosítja. A „megengedett” identitástudat a felét sem éri, darab idő múltán a tizedét sem, ezért új identitás-mező keresése követi, új állapotok és formák térnyerése keretezi mindezt. Ennek a rendszerváltás csak formát, helyet, időt, módot adott, majd szabályozta, korlátozta, felszabadította, definiálta a maga módján. Bátorodom azt gondolni, hogy maguk az érintettek részint elfogadták ezt, részint nem volt rá szükségük, részint elegendő is lett az ismételten „megengedetté vált” identitás hajcihőjéből. Ahol (más térségi társadalmakról szólván) mindez még hiányzott is, vagy elvadult közállapotok háborúságai vették körül a legelemibb önanonosság-élményt is, ott megerősödött, pótszerré, ürüggyé, egyéb más érték helyettivé vált, vagy a pusztá túlélés legfőbb eszközévé. Ezt követően pedig pártpolitikává, mozgalommá, verekedési-békétlenkedési ürüggyé, folytonos háborúság eszközüvé. Azonosnak lenni azzal, ami vagyok, minimális elvárás, de hiánya maximalizálni képes a belső dimenzióit... – ahol erre mód és igény van, ott hosszú életű stratégia része lesz (vö. diaszpóra, szórvány, mikroki-sebbségi helyzet, hátrányos helyzet, esélyegyenlőtlenség, túlélési kudarcok stb.). Az etnikai és nemzeti azonosságok főhelyre kerülnek a rendszerváltásokkal, amikor is az államkeret, a létfeltételek minimuma az első sorskérdés, a túlélést követő legfőbb igény pedig a megkülönböztető másság demonstrálása, az ehhez való alkalmazkodás, a reprezentációk és narratívák termelése, új viszonyok erőpolitikán alapuló konstrukciója. E téren és ezért tehát mindenben és majd’ minden megváltozott a rendszerátalakítás folyamatában, a társadalmak belső viszonyaiban és külső kapcsolataiban nem különben.

4.

Kedves feltételezés ez, mintha bizony tudható volna... – az antropológusok szinte sosem jószok, vagy ha igen, akkor már nem antropológusok... A *regionalitás* számomra a leggyanúsabb, el fog mállani a térségiség ekkénti fogalma (részint az elhasználandóság, részint más léptékek – globlokál, mikrotérség, milió, szomszédság, köztesség, stb. – fontosságának megnövekedése okán), először talán azért, mert sem nem nemzet (amely

szintén vedlik régi ruhájából), sem nem átélhető közösség (mely ugyan-csak relativizálódik egy-két évtizeddel vagy évszázaddal korábbi „kézzel-fogható” mértékét veszítve), hanem valami lebegő entitás, melyet akkor töltenek meg tartalommal, s azok, akiknek épp szükségük van rá vagy hasznot remélnek tőle.

A *nacionalizmus*, mint oly sok más izmus, az időlegességek sodrában él. Lesz még izmosodási periódusa, de tartalmát veszíti, ha vallások, normák, eszmék, célok, kényszerek vehemensebb hullámai veszik igénybe eddigi terjeszkedési tartományait. Nemzetek hiányában például csak pár évtizedig fog majd létezni, vagy régi szép emlékként, esetleg fölmelegíthető célképzetként...

A *kisebbségek* nem lesznek kulcskérdések, legföljebb helyenként és alkalmilag erőteljes problémák, de e téren egyetemesen kitartó a jelenlétük. A „róluk való beszéd” arányaitól sok függ, elcsépelhetők is, nagyra növeszthetők is, többségivé konvertálva szükségképpen kimúlnak. Megtalán maradnak is, hisz a magában vett többségnek nincs értelme, ha nincs kontrasztja. Megnevezésének ürügye, alkalma, ereje, célja adja tónusát, kulcskérdés viszont ott keletkezik belőle, ahol megnevezhető, akiknek ez érték, norma, cél, eszköz, tartalom, s ezek hiányával vannak létük feltételei.

Hasonlóképpen az *eticitás* is. Mérlegelésem szerint a máris markánsan látható vallási kisebbségi trendek és hullámok még sok eddig nem volt tónust erősítenek majd fel, de ezeknek az államisággal, szomszédsággal, kiterjedésekkel és mobilizálódási kapacitásokkal kell majd harmóniába vagy konfliktusba kerülni ahhoz, hogy etnikus alapjuk fontossá legyen. Az *eticitás* még számos változatban fog ki- és befordulni, államszerű formát öltetni és ellenkezőleg, interperszonális harmóniák vagy konfliktusok intim mezőjébe szűkülni. Mindezen kérdések csakis úgy kérdések, ha még ragaszkodunk ahhoz, hogy struktúrák és funkciók, mozgások és állandóságok, múltak és jövők között lássuk megnevezhetőnek a világo(ka)t... – ha megengedjük nekik, hogy „nem kérdés”-ként is létezzenek, vesztítsenek jelentőségükből, nyíljanak és elpárologjanak, vagy beburkolódzanak és mag-létre szorítkozzanak, akkor lehet akár eltekinteni is tőlük. Ha jóslatot tényleg kockáztathatnék, akkor *a társadalmi lét ritmusa lesz kulcskérdés*, mely átír kereteket, tartalmakat, konfliktusokat és időket, múltbéli és jövőjelenbeli társas egzisztenciákat, mozgási célokat és felhajtóerőket, hiteket és én-kivetüléseket is...

5.

A kilencvenes években Ön vezette be a szakmai vitákba az etnoregionalizmus fogalmát és – ezzel szoros összefüggésben – egy új szemléletmódot: az antropológiai megközelítéseket a szociológiai kutatásokban. Hogy látja, sikerült áttörni a módszertani sovínizmusok falán (vagy legalábbis megrepeszteni azt)?

Pontosítás igénye lép fel... A szakmai diskurzusban az etnoregionalizmus dalolása sok esetben tényleg a nevemhez köthető, de „bevezetése” talán inkább a boldogult életű Joó Rudolfhoz kapcsolódik, aki (mint magam is) a 60-as évek frankofon ismeretkincsével élt (a „rural exodus”, a belső gyarmatosítás francia és svájci, kanadai majd angol szakirodalmát használva). A nemzetállami keretekben gondolkodás és a kis- vagy nagytárségi identitások kérdéseire alkalmazva számomra csak a nyolcvanas évek végétől kínálkozott lehetőség, de csak a kilencvenes évek végétől vált ténylegesen lehetővé az etnikum és régió rétegzett kapcsolatának identikus formáiban föllelhető másságok belátása, részint kutatásuk lehetősége is. Az antropológiai beszédmódba illesztés tematikailag talán lehetséges, azonban a hazai antropológia mikroszintű térbeliség terén otthonos, a makro- vagy mezo-terek felfogása, s főleg empirikus kutatása azonban mindmáig megoldatlan elméleti dilemma. Kialakult ugyan egy antropológiai diskurzus ezekről, de ennek léptéke a kultúrkritikai szinten elsurran az empirikus valóság fölött, olykor bár a narratívák és kontextusok szintjén az intertextualitás eszközével él (leginkább talán Feischmidt Margit, Zentai Violetta, Biczó Gábor, Kotics József, Fehérvári Marcell, Biró A. Zoltán, Becze Szabolcs, Kapitány Ágnes és Gábor, Szijártó Zsolt, Fejős Zoltán, Frida Balázs, Niedermüller Péter, N. Kovács Tímea, Gagyí Ágnes, Glózer Rita, Horváth Kata munkáiban), de csak ritkán „száll le” a történet mélyvalóságokba (erre példa Boglár Lajos, Papp Richárd, Bakó Boglárka, Hajnal Virág, Szász Antónia, Vincze Kata Zsófia, Szántó Diána, Kovács Éva, Wilhelm Gábor, Kardulesz Rita, Rékai Miklós, Fosztó László, Schiller Kata, Bodó Julianna, Boross Balázs, Török Zsuzsa, Szeljak György, Oláh Sándor, Kovács Nóra, Gagyí József, Ilyés Zoltán, Udvarhelyi Tessza, Biczó Gábor újabb és Horváth Kata – Kovai Cili régebbi munkáiban, de seregnyi említésre méltó antropológus, kisebb arányban szociológus vagy néprajzos pályakezdő akadna még egy korrekt névsorban!), ám összességében az etnikum regionális térben lehetséges felfogása egyre kevésbé kecsegtet empirikus antropológiai igazolhatósággal. Mindezt ugyan körülveszi megannyi módszertani merevség, viszont ezekkel törődni nincs mód akkor, ha a lokális kutatásokban

igény mutatkozik a közelebbi, etnikus-identikus definíciókra. Illusztrációként lehetne hivatkozni a cigánykutatásokra (Szuhay Péter, Horváth-Ková, Horváth Heni, Kardos Ferenc, stb.), zsidóságkutatásra (Vincze K.Zs., Szász A., Szarvas Zsuzsa, Gál Ivetta, stb.), a hazai vagy diaszpóra-németség és más kisebbségek közötti empirikus impressziókra (Bindorffer Györgyi, Hajdú Gabriella, Birkás Anna, Pálinkás János, Tolnai Mirjana, Bali János, Szarka László, Vidacs Bea, Bisztrai Márton, Vargyas Gábor, Sárkány Mihály, Földessy Edina, Wilhelm Gábor stb.) esik nyomtaték, ugyanakkor azonban a regionális dimenzió ezekből a feltárásokból egyre inkább kimarad akkor, ha történeti keret vagy aktuálpolitikai ürrügy lesz fölötté meghatározóvá (Sebők Marcell, Bodó Barna, Stefano Bottoni, Bárdi Nándor, Kántor Zoltán, Pozsony Ferenc stb. opuszaiban), vagy ha például mobil és változó identitás-formáció a téma (lásd migrációs kérdések, „nomád társadalom”, retribalizálódás, stb.), ha térbeliséget tekintve túl lokális szubkultúrára esik a kutató figyelme (Angyalosy Eszter, Vitos Botond, Havasréti József, Fehér Balázs, Frida Balázs, Prónai Csaba, Binder Mátyás, stb.), ahol a regionális dimenzió messzi térbe vezet a kisközösségi megértéshez képest.

A módszertani individualizmusok és sovinizmusok ugyan jelen vannak mind a „módszertanosok” között, mind az eltökélt „empirikusok” között, de az etnoregionalizmus egész vizsgálódási tere immár átalakult, így a kutatók is jobbára más diszciplínák felől jövet találnak metodikára (csupán utalásként Losonczi Ágnes, Keményfi Róbert, Tibori Tímea, Kovalcsik Katalin, Keszeg Vilmos, Kolozsi Ádám, Felföldi Barnabás, Bán András, Bugovics Zoltán, Oláh József, Szentesi Balázs, Kéri Rita, Mester Tibor, stb.). Az „etnorégiót” ma már nem lehetne „tisza” antropológiai módszerrel kutatni, így hát következetesség alapján magam is leálltam ezzel. Került helyette új témakör és közelség, megértés és belátás megannyi más...